

Στο παρόν κεφάλαιο επιδιώκεται η διερεύνηση των ιστορικών συνθηκών και του κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου εντός του οποίου δημιουργήθηκε μέσω της εμπορίας του καπνού μια ιδιαίτερη αισθητική στο αστικό τοπίο της Θεσσαλονίκης του 20ού αιώνα, που εκφράστηκε μέσα από την αρχιτεκτονική των κτιρίων των καπναποθηκών. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στον κλάδο της εμπορικής επεξεργασίας των φύλλων καπνού στον ελλαδικό χώρο γενικότερα και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη, έπειτα από μια σύντομη αναφορά στη χρονική περίοδο και στις συνθήκες εκβιομηχάνισης της πόλης. Ωστόσο εισαγωγικά γίνεται αναφορά στον καπνό ως γεωργικό προϊόν, με το οποίο συνδέεται άμεσα η καπνική δραστηριότητα, στη σημασία και στη διάδοσή του στον ελλαδικό χώρο.

Καπνός – Σημασία και διάδοσή του στην Ελλάδα

Ο καπνός αποτελεί τη βασική πρώτη ύλη της μεταποιοτικής βιομηχανίας καπνού και φυτό μεγίστης οικονομικής και κοινωνικής σημασίας για την Ελλάδα με ιστορία παλαιότερη από αυτή του ελληνικού κράτους¹.

Ο καπνός καλλιεργείται σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου. Ωστόσο οι κλιματολογικές συνθήκες και το έδαφος στα παράλια της Μ. Ασίας, της Μαύρης Θάλασσας, στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, στα νησιά του Αιγαίου και σε πολλές περιοχές των Νοτίων Βαλκανίων ευνόησαν την καπνοκαλλιέργεια, δημιούργησαν μικρόφυλλες γευστικές και αρωματικές ποικιλίες καπνού, τα περίφημα ανατολικά καπνά², τα οποία λόγω της εξαιρετικής τους ποιότητας έμελλε να μονοπωλήσουν τις προτιμήσεις των καπνιστών ανά τον κόσμο και να αναδείξουν τους Έλληνες καπνεμπόρους σε δεινούς επιχειρηματίες ανά την υφήλιο.

Τα πρώτα στοιχεία εισαγωγής του καπνού στην Ελλάδα αντλούνται από το ταξιδιωτικό σύγγραμμα του Pouqueville «Περιηγήσεις στην Ελλάδα», που εκδόθηκε το 1820, όπου ως εισαγωγείς φέρονται δύο Γάλλοι, που μεταξύ του 1573 και 1589 καλλιεργούσαν καπνό στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης. Αργότερα κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα οι αναφορές για καπνοκαλλιέργειες συνεχώς πληθαίνουν. Στην «Ελληνική Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια», που εκδόθηκε το 1815 στη Βενετία, αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι στη Μακεδονία, επαρχία τότε της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι καπνοκαλλιέργειες καταλάμβαναν μεγάλες εκτάσεις³.

Κατά τη σύσταση του Ελληνικού Βασιλείου, στις αρχές του 19ου αιώνα, ο καπνός καλλιεργούνταν κυρίως στις περιφέρειες του Άργους, της Καλαμάτας, της Λιβαδειάς και του Αγρινίου. Με τις διαδοχικές προσαρτήσεις, της Θεσσαλίας το 1881, της Μακεδονίας μετά τους Βαλ-

This chapter aims to investigate the historical and socio-economic background in which a unique aesthetic into the urban fabric of Thessaloniki of the 20th century was introduced by tobacco business and was expressed through the architecture of the tobacco warehouses. The focus in this chapter is on the commercial processing of tobacco leaves in Greece in general and in Thessaloniki in particular, after a brief reference to the time period and the conditions in which industrialisation of the city took place. Firstly though, an introductory reference is made to tobacco as an agricultural product to which tobacco activity is directly linked, its importance and spreading across Greece.

Importance and spreading of tobacco cultivation across Greece

Tobacco is the main raw material of the tobacco processing industry and a plant of great economic and social importance for Greece, with a history older than that of the Greek state¹.

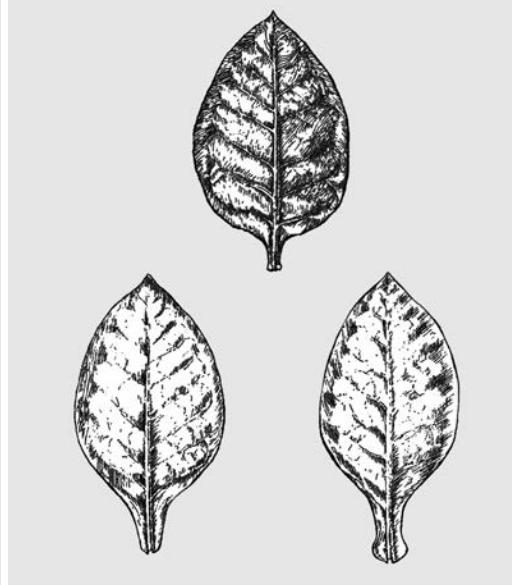
Tobacco is cultivated in almost all countries of the world. However climatic and soil conditions on the coast of Asia Minor, the Black Sea, East Macedonia and Thrace, the Aegean islands and in many parts of the Southern Balkans favoured tobacco cultivation, creating small-leaved, flavoursome and aromatic varieties of tobacco, the famous oriental tobacco types², which monopolise the preferences of smokers around the world and highlight the Greek tobacco merchants as keen entrepreneurs on the world stage.

The first data concerning tobacco importation in Greece are drawn from the travel book of Pouqueville «Tours in Greece», published in 1820, according to which two French importers, between 1573 and 1589, cultivated tobacco in the suburbs of Thessaloniki. Later, during the 17th century, the references to tobacco cultivation constantly increase. In the «Greek Commercial Encyclopedia», published in 1815 in Venice, reference is made to the fact that tobacco cultivation used to occupy large areas in Macedonia, then a province of the Ottoman Empire³.

In the early 19th century, when the Greek Kingdom was established, tobacco was mainly cultivated in Argos, Kalamata, Livadia and Agrinio regions. The successive

A|1 Το φυτό / The plant

A|2 Φύλλα καπνού / Tobacco leaves

A|3 Καπνοπαραγωγικές περιοχές της Ελλάδας
Tobacco production regions of Greece

annexations of Thessaly in 1881, of Macedonia after the Balkan Wars and of Thrace after the First World War⁴. traditionally tobacco cultivation areas, turned Greece into one of the major tobacco producing countries of the world with the tobacco trade sector constituting a regulative factor of the country's economy⁵.

After the establishment of the Greek state, tobacco production, trade and processing were based on different policies applied by different Greek governments which, recognising the special role of tobacco in financial affairs of the state, tried, through various means, to help its spread and exportation⁶. It is noteworthy that during the 1930's more than 50% of the country's foreign trade came from tobacco exportations⁷.

During the 1950's, the National Tobacco Organisation was founded. Its role was to supervise the cultivation, primary processing and exportation of Greek tobacco and to advise each Greek government on any tobacco issue. Through the National Tobacco Organisation, the various sectors involved in the tobacco business (cultivators, traders and workers) promoted their interests and their recommendations on policy matters concerning tobacco, which had emerged as a «national product»⁸.

After the accession of Greece to the European Economic Community (EEC) in 1981 this task was undertaken by the EEC institutions and specifically the Tobacco Section of the European Commission's Directorate General for Agriculture. Greek tobacco production, after a mostly successful negotiation, directly joined the Common Market Organisation (CMO) of Tobacco which had existed since 1970. The CMO's generous, in comparison to the present, policies of premiums, export refunds and community intervention gave a great boost to production and tobacco exports. It is worth mentioning that while the average exports during the 1970's were 60,000 tons, during the 1980's the quantity reached 95,000 tons. After the 1992 reform of the CMO of Tobacco and the introduction of thresholds (national quotas), production stabilised at 120,000 tons and exports respectively at 110,000 tons annually⁹.

On the contrary, the radical reform of the common agricultural policy of the European Union in 2003-2004,

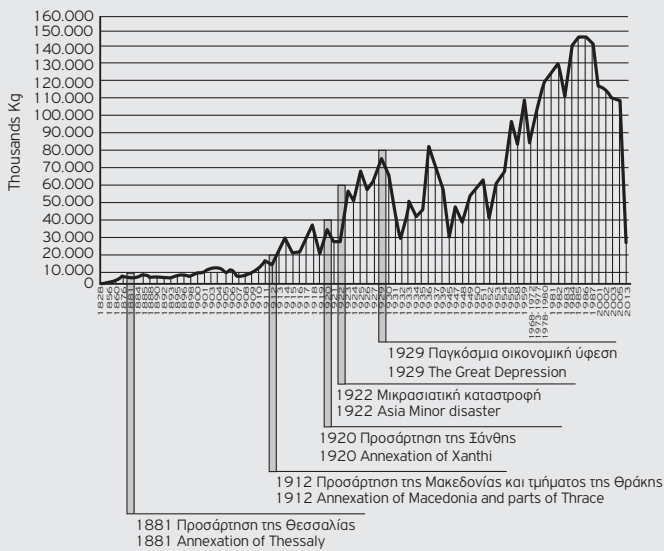
κανικούς Πολέμους και της Θράκης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁴, περιοχές με παράδοση στην καλλιέργεια καπνού, η Ελλάδα κατέστη μία από τις σημαντικότερες καπνοπαραγωγικές χώρες του κόσμου, με την εμπορία του καπνού να αποτελεί πλέον ρυθμιστικό παράγοντα της οικονομίας της χώρας⁵.

Από τη σύσταση του ελληνικού κράτους η παραγωγή, η εμπορία και η επεξεργασία του καπνού στηρίζονταν με διάφορες πολιτικές από τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις, οι οποίες, αναγνωρίζοντας τον ιδιαίτερο ρόλο του στα οικονομικά δρώμενα του κράτους, προσπαθούσαν με διάφορα μέσα και τρόπους να βοηθήσουν στην εξάπλωση και την εξαγωγή του⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι τη δεκαετία του 1930 περισσότερο από το 50% του εξωτερικού συναλλάγματος της χώρας προερχόταν από τις εξαγωγές του καπνού⁷.

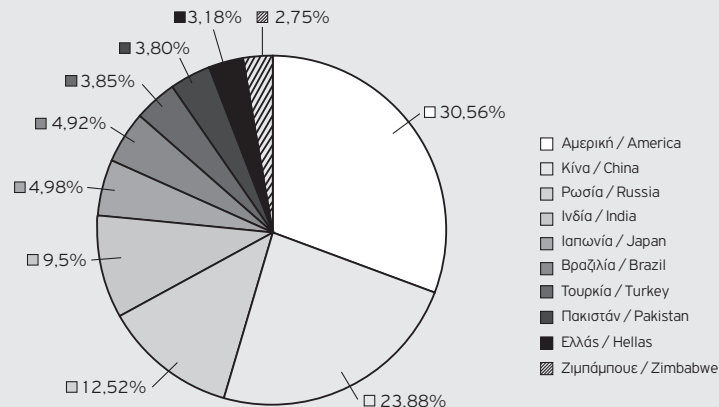
Κατά τη δεκαετία του 1950 ιδρύθηκε ο Εθνικός Οργανισμός Καπνού (ΕΟΚ), ο οποίος έχοντας τη γενική εποπτεία της καλλιέργειας, της πρώτης μεταποίησης και της εξαγωγής των ελληνικών καπνών, αποτελούσε το σύμβουλο της εκάστοτε ελληνικής κυβέρνησης για οποιοδήποτε καπνικό θέμα, και μέσω αυτού οι εμπλεκόμενοι κλάδοι του τομέα (καλλιεργητές, μεταποιητές, καπνεργάτες) προωθούσαν τα αιτήματα και τις προτάσεις τους σε θέματα πολιτικής καπνού, που είχε πλέον αναδειχθεί ως «εθνικό προϊόν»⁸.

Από την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1981 το ρόλο αυτόν ανέλαβαν τα όργανά της και συγκεκριμένα το Τμήμα Καπνού της Γενικής Διεύθυνσης Γεωργίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η ελληνική καπνοπαραγωγή, ύστερα από μία ως επί το πλείστον επιτυχή διαπραγμάτευση, εντάχθηκε άμεσα στην ήδη υφιστάμενη από το 1970 Κοινή Οργάνωση Αγοράς (ΚΟΑ) Καπνού, της οποίας οι γενναιόδωρες, σε σχέση με το παρόν, πολιτικές των προμηθειών, των εξαγωγικών επιστροφών και της κοινοτικής παρέμβασης έδωσαν μεγάλη ώθηση στην παραγωγή και στις εξαγωγές του καπνού. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ενώ ο μέσος όρος των εξαγωγών τη δεκαετία 1970-1979 ήταν 60.000 τόνοι, τη δεκαετία 1980-1989 ανήλθε σε 95.000 τόνους. Μετά τη μεταρρύθμιση της ΚΟΑ Καπνού το 1992 και την εισαγωγή των κατωφλίων εγγύησης (εθνικών ποσοστώσεων) η παραγωγή σταθεροποιήθηκε στους 120.000 τόνους και αντίστοιχα οι εξαγωγές στους 110.000 τόνους ετησίως⁹.

Αντίθετα η ριζοσπαστική μεταρρύθμιση της κοινής αγροτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2003-2004, με την κατάργηση της πολιτικής των άμεσων επιδοτήσεων στην παραγωγή και την εφαρμογή

A14 Παραγωγή καπνού στην Ελλάδα 1828-2013
Tobacco production in Greece 1828-2013

A15 Ποσοστό επί της παγκόσμιας παραγωγής 1957
Share of global tobacco production 1957

του μέτρου της αποσύνδεσης από την ελληνική κυβέρνηση άμεσα από το 2005, επέφερε κάρφιο πλήγμα στην καπνοπαραγωγή, η ποσότητα της οποίας κατέρρευσε κατά 80% μεταξύ του 2005 και του 2006 περιοριζόμενη στους 18.000 τόνους, για να αυξηθεί τα επόμενα χρόνια στους 30.000 τόνους, περίπου, όπου βρίσκεται σήμερα¹⁰.

Το ελληνικό καπνεμπόριο

Το καπνεμπόριο είναι ο όρος που χρησιμοποιήθηκε ευρύτερα στο παρελθόν για να χαρακτηρίσει εκείνη τη δραστηριότητα που σήμερα ονομάζουμε «πρώτη μεταποίηση» του καπνού. Αποτελεί το δεύτερο εν σειρά στάδιο μετά την παραγωγή του καπνού στη διαδικασία μετατροπής του σε τσιγάρο ή άλλο παράγωγο προϊόν.

Σύμφωνα με επίσημους κανονισμούς της ΚΟΑ Καπνού ως «πρώτη μεταποίηση» καπνού ορίζεται η μεταποίηση ακατέργαστου καπνού, που παραδίδεται από έναν παραγωγό, σε ένα σταθερό προϊόν, αποθεματοποιήσιμο και συσκευασμένο σε δέματα ομοιογενούς ποιότητας, η οποία αντιστοιχεί στις απαιτήσεις των τελικών χρηστών.

Ο μεταποιητής καπνού ή «καπνέμπορος»¹¹ αγοράζει τον καπνό από τον παραγωγό, τον μεταφέρει στις καπναποθήκες, όπου γίνεται η εμπορική επεξεργασία του¹² (δηλαδή στέγνωμα, καθάρισμα από χαλασμένα φύλλα και ξένες ύλες, συσκευασία κατά ποιότητες σε ομοιόμορφα χαρμάνια, έλεγχος ζύμωσης και ξήρανσης κ.λπ.) και η διατήρησή του μέχρι την πώλησή του στο εξωτερικό. Αρχικά εφαρμόστηκε η κλασική μέθοδος εμπορικής επεξεργασίας (μπασμάς, μπασί μπαγλί, κεφαλοδεμένα), ενώ το 1925 επικράτησε η χρήση μιας πολύ απλής μεθόδου, της τόγκας, που από το 1935 άρχισε να γίνεται η κυρίαρχη μέθοδος¹³.

Από οικονομικής πλευράς ο ρόλος των καπνεμπορικών επιχειρήσεων μπορεί να συγκριθεί με το ρόλο των ενδιάμεσων ή των μεταπωλητών. Η ύπαρξή τους κρίνεται απαραίτητη, αφού αποτελούν το συνδεδετικό κρίκο μεταξύ καπνοπαραγωγού και παγκόσμιας καπνοβιομηχανίας στην αλυσίδα μέσω της οποίας το αγροτικό προϊόν μετατρέπεται σε τελικό προϊόν κατανάλωσης¹⁴.

Η εμπορική ενασχόληση με τον καπνό είχε απασχολήσει τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης ήδη από το 17ο αιώνα, καθώς έλεγχαν το σύνολο της ναυτιλιακής κίνησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μόνο όμως όταν επί Σουλεϊμάν Β΄ το 1687 εκδόθηκε διάταγμα που επέτρεψε την ελεύθερη χρήση του καπνού, εμφανίζεται και προωθείται συστηματικά το επάγγελμα του «τουτουτζή» (ή «καπνά»), στο οποίο

with the abolition of the policy of direct production subsidies by the introduction of the «decoupling» of subsidies from production, and the immediate application of this measure by the Greek government as from 2005, caused a severe blow to tobacco production, the quantity of which fell by 80% between 2005 and 2006 and was limited to 18,000 tons, gradually increasing in the following years to 30,000 tons, at which it currently stands¹⁰.

Greek tobacco trade

Tobacco trade was a term widely used in the past to describe the activity known as the «primary processing» of tobacco. It is the second stage after the production of tobacco in the process of its transformation into a cigarette or other related products.

According to official regulations of the CMO of Tobacco «primary processing of tobacco» means the processing of raw tobacco, which is delivered by a producer, to a stable, storable product, packed in bales of uniform quality that correspond to the requirements of the users.

The tobacco processor or «tobacco merchant»¹¹ buys tobacco from the producer, transfers it to the tobacco warehouses where the commercial processing takes place¹² (drying, cleaning from damaged leaves and foreign materials, packaging according to quality grades in uniform blends, fermentation and curing control, etc) and where it is stored until its shipment. Initially the classical method of commercial processing (basmás, bashi bagli, tobacco bundle form) was applied, while in 1925 a very simple method, packing in tonga bales, prevailed and after 1935 became the dominant method¹³.

In economic terms, the role of the tobacco trade enterprises can be compared to the role of intermediaries or resellers. Their existence is necessary since they are the link between the tobacco producer and the world tobacco industry in the chain through which the agricultural product is converted into a final consumption product¹⁴.

Dealing commercially with tobacco had drawn the interest of the Greeks of Constantinople from the 17th century, as they controlled the whole of the Ottoman Empire maritime traffic. But only after a 1687 decree that allowed the free use of tobacco was implemented during the period of Suleiman the 2nd, the profession of to-

Α|6-7-8 Καπναποθήκες στην Καβάλα / Tobacco warehouses in Kavala

bacco merchant made its appearance and became popular mostly among Greeks. These professional experts took care of the introduction and the further increase of tobacco cultivation in the various regions of the empire and quickly acquired clout, creating a new social class and a new professional category, the guild of tobacco merchants («*tutunzi isnaf*»)¹⁵.

Although specific historical and local factors led to the slow industrialisation of Greece¹⁶, from the beginning Greek tobacco merchants showed remarkable activity in the area of tobacco trading and tobacco exports. Most of them were experts in tobacco and created their own storage centres and tobacco sales offices in different cities of Northern Europe. Their professionalism and zeal won the trust of their customers and as a result for many years Greece was the second most important tobacco exporting country after the USA¹⁷.

In «Old» (Southern) Greece, data on official tobacco trading and processing exists as from 1858 onwards, although already from 1850 a significant number of Greek tobacco merchants were known in the regions of Kavala and Xanthi. The first systematic tobacco storage took place in 1870 by a Greek tobacco merchant, following the creation of a cigarette factory in Dresden in 1864.

The development and evolution of the spatial distribution of the tobacco trade in Greece¹⁸ presents a continually increasing concentration from 1880, when Greece started enjoying some degree of economic development, until 2000. Observing this evolution one can reach useful conclusions regarding the process.

During the period between 1880 and 1922, with a pause due to the Balkan and First World Wars between 1912 and 1922, the Greek tobacco trade was characterised by numerous small, independent enterprises. Until 1913 the tobacco merchant companies were housed in tobacco warehouse buildings that were spread across 23 main centres with the most important of them in Ermoupolis, Piraeus, Volos, Lamia, Agrinio and Zakynthos. Their siting was determined by the location of the public tobacco factories of the period between 1883 and 1892. These factories were established in the capitals of the prefectures and all tobacco companies were

επιδίδονται κυρίως Έλληνες. Οι ειδικοί αυτοί επαγγελματίες φρόντιζαν για την εισαγωγή, αλλά και την παραπέρα αύξηση της καλλιέργειας του καπνού στις διάφορες περιφέρειες της αυτοκρατορίας, και απέκτησαν γρήγορα δύναμη δημιουργώντας μια νέα κοινωνική τάξη και μια νέα επαγγελματική κατηγορία μεταξύ των συντεχνιών της εποχής, γνωστή ως «το Ισνάφ των Τουτουτζήδων»¹⁵.

Παρόλο που συγκεκριμένες ιστορικές αλλά και τοπικές συνθήκες οδήγησαν στην εκβιομηκάνιση της Ελλάδας με αργούς ρυθμούς ανάπτυξης¹⁶, οι Έλληνες καπνέμποροι άσκησαν από την αρχή μια αξιοσημείωτη δραστηριότητα στο χώρο της εμπορίας και των εξαγωγών καπνών. Οι περισσότεροι ήταν ειδικοί στα καπνά και δημιούργησαν δικά τους αποθηκευτικά κέντρα και γραφεία πωλήσεων καπνού σε φύλλα σε διάφορες πόλεις της Βόρειας Ευρώπης. Ο επαγγελματισμός και ο ζήλος τους κέρδισε την εμπιστοσύνη των πελατών τους, με αποτέλεσμα η Ελλάδα για πολλά χρόνια να αποτελεί τη δεύτερη εξαγωγική χώρα καπνών μετά τις ΗΠΑ¹⁷.

Στην Παλαιά Ελλάδα, στοιχεία για επίσημη εμπορία και επεξεργασία του καπνού έχουμε από το 1858 και μετά, ενώ ήδη από το 1850 ήταν γνωστός σημαντικός αριθμός Ελλήνων καπνεμπόρων στην περιοχή της Καβάλας και της Ξάνθης. Η πρώτη συστηματική αποθήκευση καπνών γίνεται το 1870 από Έλληνα καπνέμπορο, μετά τη δημιουργία ενός εργοστασίου παραγωγής σιγαρέτων στη Δρέσδη το 1864.

Η ανάπτυξη και η εξέλιξη της χωρικής κατανομής του καπνεμπορίου στον ελλαδικό χώρο¹⁸ παρουσιάζει μια συνεχώς αυξανόμενη συγκέντρωση από το 1880, όταν η Ελλάδα αποκτά κάποια οικονομική ανάπτυξη, μέχρι και το 2000. Εξετάζοντας την εξέλιξη αυτή μπορεί κανείς να φτάσει σε χρήσιμα συμπεράσματα για την πορεία του.

Τη χρονική περίοδο μεταξύ 1880 και 1922, με μία παύση λόγω των γνωστών πολιτικών γεγονότων μεταξύ 1912 και 1922, το ελληνικό καπνεμπόριο χαρακτηριζόταν από πολλές μικρές, ανεξάρτητες επιχειρήσεις. Μέχρι το 1913 οι καπνεμπορικές επιχειρήσεις στεγαζόνταν σε κτίρια καπναποθηκών που ήταν καταμεμημένα σε 23 βασικά κέντρα με πιο σημαντικά από αυτά την Ερμούπολη, τον Πειραιά, το Βόλο, τη Λαμία, το Αγρίνιο και τη Ζάκυνθο. Η χωροθέτησή τους καθορίστηκε από τα δημόσια καπνεργοστάσια της περιόδου 1883-1892, τα οποία υπήρχαν στις πρωτεύουσες των νομών όπου ήταν υποχρεωμένες να λειτουργούν όλες οι καπνοβιομηχανίες. Στα προηγούμενα κέντρα, μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Θράκης, προστέθηκαν η Δράμα, η Ξάνθη, οι Σέρρες και η Θεσσαλονίκη.

Α|9-10-11 Καπναποθήκες στη Δράμα και στην Ξάνθη / Tobacco warehouses in Drama and Xanthi

Σε αυτή τη χρονική περίοδο οι καπνεμπορικές επιχειρήσεις εξάρτησαν τη χωροθέτησή τους από την ύπαρξη ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την προτίμηση των καπνοπαραγωγικών περιοχών εντός των οποίων χρησιμοποιούσαν ως εργατικό προσωπικό αυτούς που απασχολούνταν με την αγροτική επεξεργασία του καπνού. Το γεγονός επίσης ότι οι μεταφορές και οι εξαγωγές των προϊόντων τους γίνονταν κυρίως μέσω θάλασσας σε συνδυασμό με το κακό οδικό δίκτυο της Ελλάδας οδήγησε στην προτίμηση εγκατάστασης των καπνεμπορικών επιχειρήσεων κοντά σε λιμάνια. Έτσι, προτιμήθηκαν και αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα οι πόλεις του Βόλου, του Ναυπλίου, της Στυλίδας, του Μεσολογγίου, του Πειραιά και της Καβάλας.

Η επόμενη χρονική περίοδος διήρκεσε από το 1922 έως το 1940. Τη δεκαετία του 1920 σημειώθηκε κορύφωση του καπνεμπορίου λόγω της ενσωμάτωσης των προσφύγων στο εργατικό δυναμικό, της ανέγερσης ιδιόκτητων καπναποθηκών και της εγκατάστασης ξένων εμπορικών οίκων και ευρωπαϊκών μονοπωλίων. Αντίθετα δύσκολη περίοδος για το καπνεμπόριο και την επιχειρηματικότητα γενικότερα υπήρξε το διάστημα μεταξύ της δεκαετίας του 1930 και του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Μειωμένες εξαγωγές καπνού είχαν ως συνέπεια τη ζημίωση έως και την πτώχευση μικρών επιχειρήσεων, την παύση πληρωμών, με αντίστοιχα τραγικές συνέπειες στην καπνεργατική τάξη¹⁹.

Κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου (1922-1940) αυξήθηκε σημαντικά η χωρική συγκέντρωση των καπναποθηκών. Τα σημαντικότερα καπνεμπορικά κέντρα βρίσκονταν στην περιοχή της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας, και ήταν η Καβάλα, η Θεσσαλονίκη, ο Βόλος, η Ξάνθη, η Δράμα και οι Σέρρες. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν στην Κεντρική Ελλάδα ο Πειραιάς και το Αγρίνιο. Τα κριτήρια χωροθέτησης ήταν όμοια με αυτά της προηγούμενης χρονικής περιόδου και αφορούσαν κυρίως τη γεινίαση με περιοχές παραγωγής καπνού, ιδιαίτερα όπου καλλιεργούνταν καπνός που προοριζόταν για εξαγωγή όπως στην Α. Μακεδονία-Θράκη και την Κ.-Δ. Μακεδονία, και την επαφή με λιμάνια όπως η Καβάλα, η Θεσσαλονίκη και ο Βόλος. Σε αυτά προστέθηκε αργότερα η ύπαρξη κατάλληλα ειδικευμένου εργατικού δυναμικού.

Στην αρχή της τελευταίας χρονικής περιόδου του καπνεμπορίου (1940-2000) υπήρξε η μεγάλη κρίση των γεγονότων του 1940, που διήρκεσε έως τις αρχές της δεκαετίας του 1950 με αποτέλεσμα το κλείσιμο και τη ζημίωση πολλών επιχειρήσεων. Η εμπορία και επεξεργασία του καπνού ανέκαμψε μετά τη δεκαετία του 1950 με την εξαγωγή καπνών να υπερβαίνει το επίπεδο της προπολεμικής πεντα-

obliged to operate in them. Added to the previous centres, after the annexation of Macedonia and Thrace, were Drama, Xanthi, Serres and Thessaloniki.

During that time period the tobacco merchant enterprises were sited in towns in which skilled workforce was available. As a result they were located in the tobacco producing regions and most workers were farmers or field workers familiar with the agricultural processing of tobacco. Also, the fact that the product was mainly exported, in combination with the bad state of the roads of Greece, led to the installation of tobacco trade enterprises near ports. So in particular the towns of Nafplio, Styrida, Mesologi, Piraeus and Kavala were preferred and developed accordingly.

The next time period lasted from 1922 to 1940. During the 1920's there was a peak in tobacco trade due to the integration of refugees into the workforce, the erection of privately-owned tobacco warehouses and the establishment of foreign trading houses and European monopolies. A rather difficult period for tobacco trade and entrepreneurship in general was the period between the 1930's and the Second World War. Reduced tobacco exports harmed and even caused the bankruptcy of small enterprises and the cessation of payments had correspondingly tragic consequences for the tobacco working class¹⁹.

During that time period (1922-1940) the spatial concentration of tobacco warehouses significantly increased. The major tobacco trade centres were Kavala, Thessaloniki, Volos, Xanthi, Drama and Serres, located in the regions of Macedonia, Thrace and Thessaly. In central Greece, Piraeus and Agrinio were of particular importance. The siting criteria were similar to those of the previous time period and the tobacco warehouses were mostly in the vicinity of tobacco producing regions, particularly where cultivated tobacco was destined for export, such as in East Macedonia-Thrace and Central-West Macedonia, and in contact with ports such as Kavala, Thessaloniki and Volos. In addition to the above was the availability of a suitably qualified workforce.

At the beginning of the last period of tobacco trade (1940-2000), the German occupation of the country and the ensuing civil war resulted in the closure of and

Α|12-13 Καπναποθήκες στη Θεσσαλονίκη ιδιοκτησίας Ν. Ναξιάδη, Ι. Ανανιάδη και Αυστροελληνικής ΑΕ (Νο 06, 08 και 19)
Tobacco warehouses in Thessaloniki owned by N. Naxiades, I. Ananiades and Austrohellenique SA (Nos. 06, 08 and 19)

harm to many enterprises. Tobacco trading and processing recovered after the 1950's with tobacco exportations exceeding the pre-war level period from 1935 to 1939. Up until the 1960's, small tobacco trade enterprises were profitable. Thereafter, their number gradually decreased while from the 1980's multinational tobacco trade enterprises entered the Greek market.

In this last time period there was a peak in the spatial concentration of the tobacco trade, especially in the northern part of the country, in which more than 75% of the total amount of the processed tobacco was concentrated, as well as more than 80% of realised tobacco worker income and the great majority of tobacco plants. Eight of the main centres, namely Thessaloniki, Kavala, Volos, Xanthi, Drama, Serres, Piraeus and Agrinio covered around 95% of the tobacco worker wages and the quantity of the processed tobacco²⁰.

After tobacco production stabilised at 120,000 tons during the 1990's, the exploitation of the storage and tobacco processing capacity, most of which was located in Thessaloniki, was at a high level. From the mid 1990's the construction of new modern tobacco warehouse buildings and factories began in areas outside the urban centres. These warehouses had a completely different philosophy from the previous ones and, with the incorporation of new technologies in their production cycle, a significant reduction in processing and storage costs of their products was realised. The increase of the production of foreign types of tobacco, mainly Virginia tobacco, gave further impetus in this direction. Most modern processing factories were built in the prefectures of Kilkis (Polikastro, Axioupoli, Agios Athanasios and New Santa), Kavala (Amygdaleonas) as well as in the prefecture of Xanthi. The incentives awarded through various laws for investments in border regions played a key role in these choices.

It was therefore inevitable that when the new CAP was adopted and subsidies were abolished in 2005, production collapsed and the tobacco storage and processing capacity of most of the tobacco warehouses in Thessaloniki and in other urban centres became highly redundant, leading to the discontinuation of

ετίας 1935-1939. Μέχρι και τη δεκαετία του 1960 οι μικρές καπνεμπορικές επιχειρήσεις ήταν προσοδοφόρες. Από εκεί και μετά ο αριθμός τους σταδιακά μειώθηκε, ενώ παράλληλα από τη δεκαετία του 1980 εισήλθαν στην ελληνική αγορά και πολυεθνικές καπνεμπορικές εταιρείες.

Την τελευταία περίοδο υπήρξε κορύφωση της χωρικής συγκέντρωσης του καπνεμπορίου ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της χώρας. Εκεί ήταν συγκεντρωμένο περισσότερο από το 75% της συνολικής ποσότητας του κατεργαζόμενου καπνού, πάνω από το 80% των πραγματοποιηθέντων καπνεργατικών ημερομισθίων και η μεγάλη πλειοψηφία των κέντρων καπνεργασίας. Οκτώ από τα κύρια κέντρα, δηλαδή η Θεσσαλονίκη, η Καβάλα, ο Βόλος, η Ξάνθη, η Δράμα, οι Σέρρες, ο Πειραιάς και το Αγρίνιο, κάλυπταν γύρω στο 95% των καπνεργατικών ημερομισθίων και της ποσότητας του επεξεργαζόμενου καπνού²⁰.

Μετά τη σταθεροποίηση της παραγωγής καπνού στους 120.000 τόνους τη δεκαετία του 1990 η εκμετάλλευση της αποθηκευτικής δυναμικότητας καθώς και της δυναμικότητας επεξεργασίας καπνών, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας βρισκόταν πλέον στη Θεσσαλονίκη, ανήλθε σε υψηλό επίπεδο. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησε η ανοικοδόμηση νέων σύγχρονων κτιρίων καπναποθηκών και εργοστασίων σε περιοχές εκτός των αστικών κέντρων. Οι καπναποθήκες αυτές είχαν μία εντελώς διαφορετική φιλοσοφία από τις προγενέστερες, και με την ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στον κύκλο παραγωγής τους επιτύχαναν σημαντική μείωση του κόστους μεταποίησης και αποθήκευσης των προϊόντων τους. Η αύξηση της παραγωγής ξενικών τύπων καπνού, κυρίως των Βιρτζίνια, έδωσε περαιτέρω ώθηση στην κατεύθυνση αυτή. Τα περισσότερα σύγχρονα εργοστάσια μεταποίησης κτίστηκαν στο Νομό Κιλκίς (Πολύκαστρο, Αξιούπολη, Άγιος Αθανάσιος, Νέα Σάντα), ένα στο Νομό Καβάλας (Αμυγδαλεώνας) και ένα στο Νομό Ξάνθης (Ε.Ο. Ξάνθης-Πετεϊνού). Οι επιδοτήσεις που χορηγούνταν μέσω των διάφορων αναπτυξιακών νόμων για επενδύσεις σε παραμεθόριες περιοχές έπαιξαν καίριο ρόλο στις επιλογές αυτές.

Ήταν επομένως αναπόφευκτο, όταν το έτος 2005 η υιοθέτηση της νέας ΚΑΠ με την κατάργηση των επιδοτήσεων προκάλεσε την κατάρρευση της παραγωγής, η δυναμικότητα αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνών των περισσότερων καπναποθηκών στη Θεσσαλονίκη και στα άλλα αστικά κέντρα να καταστεί εξόχως πλεονάζουσα και να οδηγήσει στην οριστική διακοπή της λειτουργίας τους μέσα σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα 2-3 ετών.

A|14-15 Καπναποθήκες στη Θεσσαλονίκη ιδιοκτησίας Γ. Χατζηγεωργίου και Γρ. Καραμανλή (No 58 και 59)
Tobacco warehouses in Thessaloniki owned by G. Hadjigeorgiou and G. Karamanlis (Nos. 58 and 59)

Έτσι, η σχέση της Θεσσαλονίκης με τη μεταποίηση του καπνού τερματίστηκε οριστικά τη δεκαετία του 2000 κλείνοντας έναν κύκλο που διήρκεσε περισσότερο από έναν αιώνα.

Η Θεσσαλονίκη ως καπνεμπορικό κέντρο

Η εκβιομηχάνιση της Θεσσαλονίκης²¹, που συντελέστηκε σταδιακά από τα τέλη του 19ου αιώνα, συνέβαλε ουσιαστικά στην ανάπτυξη της πόλης σε μεγάλο καπνεμπορικό κέντρο της Β. Ελλάδας. Η εξέλιξη της τεχνολογίας του ατμού ως κινητήρια δύναμη τη δεκαετία του 1880 επέτρεψε τη δημιουργία της πρώτης βιομηχανικής ζώνης στα δυτικά της πόλης γύρω και πέρα από τον πρώτο επιβατικό σιδηροδρομικό σταθμό της εταιρείας των «Ανατολικών Σιδηροδρόμων» και σε γειτνίαση με το λιμάνι. Επίσης στη διαμόρφωση της εικόνας της σύγχρονης πόλης είχαν συμβάλει σημαντικά έργα υποδομής (εγκαταστάσεις σιδηροδρόμων, λιμενικά έργα, δίκτυα τροχιοδρόμων, εγκαταστάσεις φωταερίου, εκσυγχρονισμένο δίκτυο ύδρευσης και ηλεκτροφωτισμού κ.ά.)²².

Η περίοδος μεταξύ 1914 και 1922 χαρακτηρίστηκε από την αυξημένη επιχειρηματική δραστηριότητα Ελλήνων επενδυτών στη Θεσσαλονίκη, που προσελκύνονταν από τη δυναμικότητα της πόλης. Επιχειρηματίες από τη Νάουσα και από την Παλαιά Ελλάδα ανέλαβαν επιχειρήσεις που είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους και ίδρυσαν καινούριες. Οι υπάρχουσες επιχειρήσεις επεκτάθηκαν και συνέχισαν τη λειτουργία τους. Το 1922 η Θεσσαλονίκη συγκέντρωσε 121 από τις 151 βιομηχανικές μονάδες της Κ. Μακεδονίας (εκτός των μονάδων ειδών διατροφής)²³.

Η περίοδος μετά το 1922 και καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου ανέδειξε τη Θεσσαλονίκη σε πρωτεύον βιομηχανικό κέντρο της Β. Ελλάδας. Βιομηχανίες που προϋπήρχαν επεκτάθηκαν, ενώ ιδρύθηκαν νέες εταιρείες κυρίως στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας και της επεξεργασίας καπνών. Στην ανάπτυξη αυτή βοήθησαν και οι προσφυγικοί πληθυσμοί που μετά το 1922 εγκαταστάθηκαν στην πόλη και στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης προσφέροντας σημαντικό εργατικό και ιδιαίτερα δραστήριο επιχειρηματικό δυναμικό. Η κρατική πολιτική ενίσχυε καταρχήν τις ανάγκες στέγασης και παράλληλα τις άμεσες ανάγκες απασχόλησης. Η πολιτική αυτή οδήγησε τους πρόσφυγες επενδυτές στη μεταφορά της δραστηριότητάς τους στη Θεσσαλονίκη δημιουργώντας δυναμικές επιχειρήσεις σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους και ανάμεσα σε όλους στην επεξεργασία καπνών.

Σε αυτές τις συνθήκες η Θεσσαλονίκη εξελίχθηκε σε μια από τις τρεις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές αγορές μαζί με τη Δρέσδη και το Αμβούργο

their function within a short period of two to three years.

Thus Thessaloniki's relationship with tobacco processing essentially ended in the first decade of the 21st century, closing a circle that had lasted more than a century.

Thessaloniki as a tobacco trade centre

The industrialisation of Thessaloniki²¹ that gradually took place from the late 19th century contributed significantly to the development of the city as a large tobacco trade centre of Northern Greece. The development of steam technology in the 1880's led to the creation of the first industrial zone in the west of the city around and beyond the first passenger and cargo railway station of the company «Eastern Railways», in close proximity to the port. Important infrastructures (railway and port installations, tramway networks, gas plants, modernised networks of water supply and lighting, etc.) also contributed significantly to the formation of the city's modern image²².

The period between 1914 and 1922 was characterised by the increased business activity of Greek investors in Thessaloniki who were attracted by the city's capacity. Businessmen from Naoussa and Southern Greece took over enterprises that had suspended their operations or established new ones. Existing enterprises expanded and continued to operate. In 1922, 121 of the 151 industrial units of Central Macedonia (excluding food units) were located in Thessaloniki²³.

After 1922 and throughout the inter-war period Thessaloniki became the primary industrial centre of Northern Greece. Existing industries were expanded while new companies were founded mainly in the textile and tobacco processing sectors. The refugee populations that settled in the city and in the suburban region after 1922, offering a considerable workforce and an especially active business force, helped in the development of Thessaloniki. The state policy supported firstly the housing needs and at the same time the direct employment needs. This policy led the refugee investors to carry out their activity in Thessaloniki creating dynamic enterprises in all industry sectors including tobacco processing.

A|16 Γενική Συνέλευση Καπνεμπορικής Ομοσπονδίας στην Αθήνα / General Assembly of Tobacco Trade Federation in Athens

In these circumstances, Thessaloniki, along with Dresden and Hamburg, evolved into one of the three largest European markets for oriental tobacco and particularly for Macedonian tobacco that was coveted by all the major European and American trading houses.

Tobacco trading and processing constituted one of the economic prosperity bases of the city and soon Thessaloniki became the headquarters for trading houses from all the Balkan countries, large American companies (Glenn Tobacco, American Tobacco, Gary, Alston Tobacco), Hellenic-British (Commercial of Salonica) and German enterprises (Herzog), along with monopolies of several European countries (Italy, Austria, Sweden).

After 1912 the number of these trading houses constantly grew and reached a peak in the middle of the 1920's. They were mostly privately-owned tobacco warehouses and complexes. Among them the trading houses of Michailides, Fragoulides, Tornivoukas, Gavriloglou, Gleoudis, Karagiannides, Papastratos, Hadjigeorgiou, Naxiades, Voivodas, Moskof, Spierer Bros and Austrohellenique and Commercial companies.

Tobacco trade, as well as entrepreneurship, went through a difficult period from 1930 until the Second World War, with very low tobacco exports, which led some small businesses to bankruptcy or forced suspension of payments, with tragic effects on the tobacco worker class. Unemployment rose, social conflicts were intense and continuous, culminating in the great Panhellenic strike of tobacco workers in May of 1936, with the main demand an increase in their meager wages²⁴.

The period of tobacco trade crisis continued during the Second World War, while from the 1950's and onwards Thessaloniki became the main export centre in Europe pushing Kavala to second place. The recovery of the sector during the 1960's led to a new series of tobacco warehouses being erected in the western districts of the city creating a unique (for Greece) stock of industrial buildings.

The increase of the importance of Thessaloniki is mostly due to the decline of all other tobacco trade centres of Eastern Macedonia and Thrace, but mainly of Kavala. Specifically Thessaloniki and Kavala were, throughout

για τα καπνά της Ανατολής και ιδιαίτερα για τον καπνό της Μακεδονίας, που ήταν περιζήτητος από όλους τους μεγάλους εμπορικούς οίκους της Ευρώπης και της Αμερικής.

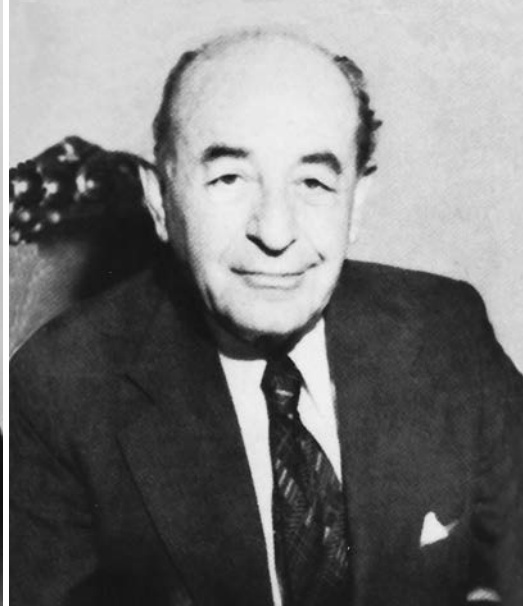
Η εμπορία και η επεξεργασία του καπνού αποτέλεσε μια από τις βάσεις της οικονομικής ευημερίας της πόλης, και σύντομα η Θεσσαλονίκη έγινε έδρα εμπορικών οίκων από όλες τις χώρες της Βαλκανικής, μεγάλων αμερικανικών εταιρειών (Glenn Tobacco, American Tobacco, Gary, Alston Tobacco), ελληνοβρετανικών (Commercial of Salonica), γερμανικών (Herzog) καθώς και μονοπωλίων πολλών ευρωπαϊκών χωρών (Ιταλίας, Αυστρίας, Σουηδίας).

Από την απελευθέρωση και μετά ο αριθμός των καπνεμπορικών οίκων αυξάνεται διαρκώς με κορύφωση τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Οι περισσότεροι από αυτούς διαθέτουν ιδιόκτητες αποθήκες και συγκροτήματα. Ανάμεσά τους οι οίκοι των Μιχαηλίδη, Φραγκουλίδη, Τορνιβούκα, Γαβριήλογλου, Γλεούδη, Καραγιαννίδη, Παπαστράτου, Χατζηγεωργίου, Ναξιάδη, Βοεβόδα, Μοσκώφ, αδελφών Σπέρερ και οι εταιρείες Αυστροελληνική και Commercial.

Το καπνεμπόριο, όπως άλλωστε και η επιχειρηματικότητα, περνά μια δύσκολη περίοδο από το 1930 μέχρι και το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με πολύ μειωμένες εξαγωγές καπνού, γεγονός που οδηγεί ορισμένες μικρές επιχειρήσεις σε πτώχευση ή σε αναγκαστική παύση πληρωμών, με τραγικές επιπτώσεις στην τάξη των καπνεργατών. Η ανεργία εκτινάσσεται, οι κοινωνικές συγκρούσεις είναι έντονες και συνεχείς, με αποκορύφωμα τη μεγάλη πανελλήνια απεργία των καπνεργατών το Μάη του 1936 και με κύριο αίτημα αυξήσεις στα πενιχρά τους μεροκάματα²⁴.

Η περίοδος κρίσης του καπνεμπορίου συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, ενώ από τη δεκαετία του 1950 και μετά η Θεσσαλονίκη αναδείχθηκε στο κυριότερο εξαγωγικό κέντρο εκτοπίζοντας την Καβάλα σε δεύτερη θέση. Με την ανάκαμψη του κλάδου τη δεκαετία του 1960 μία νέα σειρά καπναποθηκών ανεγείρεται στις δυτικές συνοικίες της πόλης δημιουργώντας ένα μοναδικό για τα ελληνικά δεδομένα κτιριακό απόθεμα βιομηχανικών κτιρίων.

Η αύξηση της σημασίας της Θεσσαλονίκης οφείλεται κυρίως στην παρακμή όλων των άλλων καπνεμπορικών κέντρων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, αλλά κυρίως της Καβάλας. Συγκεκριμένα η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα αποτελούσαν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου από το 1940 έως και το 2000 τα δύο πιο σημαντικά κέντρα κα-

A|17-18-19 Καπνέμποροι: Α. Χατζηγεωργίου, Ν. Ναξιιάδης και Β. Ιλantzής / Tobacco merchants: A. Hadji Georgiou, N. Naxiades and V. Ilantzis

πνεργασίας καλύπτοντας το 70% του συνολικά επεξεργαζόμενου καπνού και του συνόλου των καπνεργατικών ημερομισθίων στην Ελλάδα. Ωστόσο την περίοδο αυτή σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στη σχετική σημασία των δύο αυτών καπνουπόλεων, που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε δύο παράγοντες.

Πρώτον υπήρχε ανάγκη για αναδιάρθρωση της καπνεργασίας ώστε να μειωθούν τα έξοδα και να αντιμετωπισθούν οι δύσκολες συνθήκες που συναντούσε ο ελληνικός καπνός στη διεθνή αγορά. Αυτό ήδη είχε οδηγήσει τους καπνέμπορους να επιδιώξουν την «αποειδίκευση» των καπνεργατών μετά τη δεκαετία του 1930, αλλά κυρίως στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Αυτό υποβοηθήθηκε και από την παραπέρα εκμηχάνιση, που επέτρεψε στις καπνεμπορικές επιχειρήσεις να μισθώνουν «απειδίκευτους» εργάτες. Έτσι, η Θεσσαλονίκη, με πολύ μεγαλύτερο οικονομικά ενεργό πληθυσμό, προσέφερε περισσότερες ευκαιρίες για εύρεση χαμηλόμισθων εργατών συγκριτικά με την Καβάλα, που στο σύνολό της αποτελούνταν από ειδικευμένο, άρα και ασύμφορο οικονομικά, εργατικό δυναμικό.

Δεύτερον η γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης μπορεί να θεωρηθεί σημαντικός συντελεστής για την προσέλκυση της καπνεργασίας από όλα τα κέντρα της Β. Ελλάδας και ιδιαίτερα της Καβάλας. Η μετακίνηση αυτή συντελέστηκε κυρίως μετά τη δεκαετία του 1950. Συγκεκριμένα η Θεσσαλονίκη αποτελούσε ένα σημαντικό διεθνές κέντρο, πιο σημαντικό από την Καβάλα, ενώ παράλληλα ήταν καλά εξοπλισμένη σε υπηρεσίες έχοντας ένα ιδιαίτερα καλά οργανωμένο λιμάνι, που κρίνονταν κατάλληλο για εξαγωγές καπνού, καθώς και σιδηροδρομική σύνδεση με την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.

Ένας ακόμη παράγοντας που βοήθησε να συντελεστεί η παραπάνω διεργασία ήταν η ανάγκη των καπνεμπορικών επιχειρήσεων να μετακινηθούν, από τη δεκαετία του 1960 και μετά, σε σύγχρονα κτίρια καπναποθηκών, σε συνοικίες ή και στις παρυφές της πόλης μακριά από το αφιλόξενο πλέον στη συγκεκριμένη χρήση αστικό τοπίο του κέντρου της πόλης, σχεδιασμένα έτσι ώστε να υποδεχθούν τον καινούριο μηχανολογικό εξοπλισμό που ενσωματώθηκε στην επεξεργασία.

Η ίδια αυτή ανάγκη εκσυγχρονισμού και μείωσης του κόστους οδήγησε τη δεκαετία του 1990, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε μία περαιτέρω μετακίνηση από τις συνοικίες του πολεοδομικού συγκροτήματος της πόλης σε καθαρά αγροτικές περιοχές της επαρχίας, όπου η αξία της γης ήταν σημαντικά χαμηλότερη.

the period between 1940 and 2000, the two most important tobacco trading centres covering 70% of the total processed tobacco and total tobacco worker wages in Greece. However, during that period significant changes were noticed in the relative importance of these two tobacco cities that could be attributed to two factors.

Firstly, there was a need for restructuring tobacco work in order to reduce costs and to face the difficult conditions that Greek tobacco encountered in the international market. This had already led tobacco traders to aim at «de-specialisation» of the tobacco workers after the 1930's, but mainly in the mid 1950's. This was aided by further mechanisation of the industry which allowed tobacco merchant enterprises to hire «unskilled» workers. Thus, Thessaloniki, with a much larger working population, offered more opportunities for finding low-wage workers compared with Kavala which consisted entirely of qualified workers, and therefore an expensive workforce.

Secondly, the overall economic development of Thessaloniki can be considered as an important factor for attracting tobacco business from all the centres of Northern Greece, and especially from Kavala. This transfer was mainly accomplished after the 1950's. Thessaloniki was an important international trade centre, more important than Kavala, boasting well-equipped services such as a well-organised port deemed suitable for tobacco exportations and a railway link to Central and Eastern Europe.

Another factor that helped in achieving the above process was the need of the tobacco trade enterprises to move their business to modern tobacco warehouse buildings in the neighbourhoods or in the suburbs of the city, away from the unsuitable urban landscape of the city centre, designed to accommodate the new equipment that was incorporated into tobacco processing.

In the 1990's, the same need for modernisation and cost reduction led to, as mentioned above, a further move from the districts of the urban agglomeration of the city to purely rural areas of the province where land values were significantly lower.

A|20 Καπνός / Tobacco

A|21-22 Αρμάθιασμα και ξήρανση / Stringing and curing

Notes

1. During the 1950's tobacco accounted for 50% of the cultivated area of the country and gave work to 200,000 tobacco producer families and 19,930 tobacco workers. In 1991 the tobacco cultivated area reached up to 750,000 hectares and ensured income to 75,000 tobacco producer families while there were thousands that dealt with trade, processing and trading of tobacco products. The total tobacco production reached up to 160,000 tons in 1992 and 80-90% of that amount was exported. Tobacco's value was 100-150 billion drachmas and the relative exportation volume yielded 80-100 billion drachmas. Vizikas, I., *Kavala. The Tobacco Mecca. Oriental Tobacco. Tobacco processing. Tobacco industry*, Institute of Social Movements & Tobacco History, Volume I, Kavala, 2010, pp. 3 (in Greek).

2. Small-leafed tobacco that was later called turkish, and even later oriental, came from the adaption of the american seeds to local climatic and soil conditions. Giakoumaki, P., Haritatos, M., *A History of the Greek Cigarette*, Greek Literary and Historical Archive, Athens 1997, pp. 19-20 (in Greek).

3. Giakoumaki, P., From America to Europe – The ancient use of tobacco by the Indians and its transportation to the Old Continent, *Kathimerini / Epta Meres*, Athens, 16-11-1997, pp. 3 (Greek newspaper supplement).

4. Rentetzi, M., Flevaris, S., *Tobacco. 101 notes on oriental tobacco*, Benaki Museum, Athens, 2014, pp. 4.

5. Paraskevopoulos, K., *Greek Tobacco (Cultivation – Processing)*, Publishing Company of I. Kabanis, Athens, 1968, pp. 12 (in Greek).

6. According to Mr. Kounatiadis, former president of SEKE, from the first tobacco importation (1601) in the Ottoman Empire until 1821 tobacco's fate was entirely in the hands of the Ottoman Empire that was then dominant in the present day territories of Greece, Bulgaria, Serbia, Asia Minor and Pontus.

7-8. Information was provided by Mr. Nikos Allamanis, President of the Hellenic Association of Tobacco Processing and Trading Companies.

9. *Greek Tobacco Market*, Federation of Tobacco Processing Industries, Athens, October 1990 & October 2000 (in Greek).

10. Information was provided by Mr. Nikos Allamanis, President of the Hellenic Association of Tobacco Processing and Trading Companies.

11. The transportation of tobacco outside of its production area and also exportations to other countries created the need for intermediaries. Thus in order to ensure stable tobacco qualities, tobacco cleaning, baling for smooth transportation, maintenance of the storage spaces, financial capital, literacy knowledge and foreign languages, the social class of tobacco merchants was created. Giakoumaki, P., Haritatos, M., *A History of Greek Cigarette*, *ibid*, pp. 23-24 (in Greek).

12. Tobacco processing undertaken by the producer until its sale to the processor is known as «village processing».

13. Labrianidis, L., Tobacco in Greece. Cultivation, processing and

Σημειώσεις

1. Τη δεκαετία του 1950 ο καπνός αντιστοιχούσε στο 50% της καλλιεργούμενης έκτασης της χώρας, απασχολούσε 200.000 οικογένειες καπνοπαραγωγών και δημιουργούσε πρόσθετη ενασχόληση σε 18.390 καπνεργάτες. Το 1991 η καλλιεργούμενη έκταση έφτασε τα 750.000 στρέμματα και εξασφάλιζε εισόδημα σε 75.000 οικογένειες καπνοπαραγωγών, ενώ χιλιάδες ήταν τα άτομα που ασχολήθηκαν με το εμπόριο, τη μεταποίηση και την εμπορία προϊόντων καπνού. Η συνολική παραγωγή του καπνού έφτασε μέχρι και 160.000 τόνους το 1992 και από αυτή το 80-90% εξαγόταν. Η αξία του προϊόντος ανερχόταν σε 100-150 δις δραχμές, κι ο αντίστοιχος όγκος εξαγωγών απέφερε 80-100 δις δραχμές. Βύζικας, Ι., *Καβάλα. Η Μέκκα του Καπνού. Ανατολικά Καπνά. Επεξεργασία Καπνού. Καπνοβιομηχανία*, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινημάτων & Ιστορίας Καπνού, Τόμος Α', Καβάλα, 2010, σελ. 3.

2. Τα μικρόφυλλα καπνά, που ονομάστηκαν αργότερα τουρκικά και ακόμη αργότερα ανατολικά, προήλθαν από την προσαρμογή των αμερικανικών σπόρων στις τοπικές κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες. Γιακουμάκη, Πην., Χαριτάτος, Μ., *Η Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα, 1997, σελ. 19-20.

3. Γιακουμάκη, Πην., Από την Αμερική στην Ευρώπη – Η πανάρχαια χρήση του καπνού από τους Ινδιάνους και η μεταφορά του στη Γηραιά Ήπειρο, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 16-11-1997, σελ. 3.

4. Ρεντετζή, Μ., Φλεβάρης, Σπ., *Καπνός. 101 σημειώσεις για τα ανατολικά καπνά*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2014, σελ. 4.

5. Παρασκευόπουλος, Κοσμ., *Ο Ελληνικός Καπνός (Καλλιέργεια – Επεξεργασία)*, Εκδοτική Εταιρεία Ι. Καμπανά, Αθήνα, 1968, σελ. 12.

6. Σύμφωνα με τον κ. Κουνατιάδη, άλλοτε πρόεδρο της Σ.Ε.Κ.Ε., από το 1601 όπου τοποθετή την πρώτη εισαγωγή καπνού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έως το 1821 η τύχη του καπνού βρισκόταν απόλυτα στα χέρια της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ήταν κυρίαρχος στα σημερινά εδάφη Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Μ. Ασίας και Πόντου.

7-8. Πληροφορίες από τον κ. Νίκο Αλλαμανή, Πρόεδρο του Πανελληνίου Συνδέσμου Βιομηχανιών Μεταποίησης και Εταιρειών Εμπορίας Καπνού (ΠΣΒΜΕΕΚ).

9. *Η Ελληνική Καπναγορά*, Ομοσπονδία Βιομηχανιών Επεξεργασίας Καπνού, Αθήνα, Οκτώβριος 1990 & Οκτώβριος 2000.

10. Πληροφορίες από τον κ. Νίκο Αλλαμανή, Πρόεδρο του Πανελληνίου Συνδέσμου Βιομηχανιών Μεταποίησης και Εταιρειών Εμπορίας Καπνού (ΠΣΒΜΕΕΚ).

11. Οι μεταφορές των καπνών εκτός του τόπου παραγωγής αλλά και οι εξαγωγές προς άλλες χώρες δημιούργησαν την ανάγκη μεσαζόντων. Έτσι, η ανάγκη δημιουργίας σταθερών ποιοτήτων, καθαρισμού των καπνών, δεματοποίησης για ομαλή μεταφορά, συντήρησης αποθηκευτικών χώρων, οικονομικών κεφαλαίων, γνώσης ανάγνωσης, γραφής και ξένων γλωσσών, δημιούργησε την τάξη των καπνεμπόρων. Γιακουμάκη, Πην., Χαριτάτος, Μ., *Η Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, ό.π., σελ. 23-24.

12. Η επεξεργασία του καπνού που πραγματοποιείται από τον παραγωγό μέχρι την πώλησή του στο μεταποιητή ονομάζεται «χωρική» ή «παραγωγική» επεξεργασία.

13. Λαμπριανίδης, Λ., Ο καπνός στην Ελλάδα. Καλλιέργεια, επεξεργασία και οικονομική σημασία του καπνού από τον προηγούμενο αιώνα έως σήμερα, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 16-11-1997, σελ. 4-7.

14. Κορασίδης, Μόσχ., *Επιχειρήσεις πρώτης μεταποίησης καπνού στην Ελλάδα. Ιδιαιτερότητες και προοπτικές*, Μεταπτυχιακή Διατριβή στο Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 2000, σελ. 34.

A|23 Έλεγχος ποιότητας καπνού
Inspection of tobacco quality

A|24 Αποθήκευση καπνών / Tobacco storage

15. Ιωαννίδης, Ι., *Το καπνικό στην Καβάλα*, Καβάλα, 1998, σελ. 11-13.

16. Μετά το 1830 και την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό η Ελλάδα αναπτύχθηκε κυρίως ως αγροτική και εμπορική χώρα με χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα και με σχεδόν ανύπαρκτη βιομηχανία. Πριν από το 1880 ένας αριθμός παραγόντων επέδρασε αρνητικά στην ανάπτυξη της. Κάποιοι από τους παράγοντες ήταν το κυρίαρχο εμπορικό και χρηματιστικό κεφάλαιο (ντόπιο, ξένο ή των Ελλήνων της διασποράς) που απέφυγε τη σφαίρα της παραγωγής, οι ασταθείς πολιτικές συνθήκες και η έλλειψη ενοποιημένης μεγάλης εθνικής αγοράς, η μικρή εξειδικευμένη εργατική δύναμη, το ανεπαρκές σύστημα μεταφορών στην ξηρά και τέλος η δασμολογική πολιτική που είχε υιοθετήσει το ελληνικό κράτος χωρίς ίχνος προστατευτισμού με ρίζες στη γαλλική «φιλελεύθερη» οικονομική σκέψη. Δεμίρη, Κων., *Τα Ελληνικά Κλωστοϋφαντουργεία. Ιστορική και τυπολογική διερεύνηση*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1991, σελ. 17.

17. Γιακουμάκη, Πν., Χαριτάτος, Μ., *Η ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, ό.π., σελ. 23-24.

18. Λαμπριανίδης, Λ., Κατανομή της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον Ελλαδικό χώρο: πορεία αυξανόμενης συγκέντρωσης, *Πόλη και Περιφέρεια*, Μάιος - Αυγούστος 1983.

19. Αλλαμανή, Βικτ., Ο κόσμος του καπνού στη μεταπολεμική Θεσσαλονίκη. Ο κοινωνικός ρόλος της καπνικής επιχειρηματικότητας στην πόλη (Μέσα από μια προσωπική ματιά), *Θεσσαλονικέων Πόλις*, εκδόσεις Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2013, σελ. 26-37.

20. Πληροφορίες από τον κ. Νίκο Αλλαμανή, Πρόεδρο του Πανελληνίου Συνδέσμου Βιομηχανιών Μεταποίησης και Εταιρειών Εμπορίας Καπνού (ΠΣΒΜΕΕΚ).

21. Δείγματα της πρώτης φάσης εκβιομηχάνισης αποτελούσαν τα 35 εργοστάσια, που ιδρύθηκαν από το 1880 έως το 1912, τα οποία απασχολούσαν 3.000 εργάτες. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και 11 επιχειρήσεις επεξεργασίας καπνού, στις οποίες εργάζονταν περίπου 2.000 εργάτες. Φουντανόπουλος, Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2005, σελ. 25-26.

22. Κολώνας, Β., Τραγανού-Δεληγιάννη, Ο., Η Βιομηχανία της Θεσσαλονίκης 1912-1940. Χαρακτηριστικά και συντελεστές της ανάπτυξης, *Θεσσαλονίκη 1912-1940. Βιομηχανία και Πόλη*, Κατάλογος έκθεσης ΕΤΒΑ, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 13-15.

23. <http://www.thesstoday.gr/arthra/afieromata/44-hommages/239-thessaloniki1900.html>, 15-09-2014.

24. Αλλαμανή, Βικτ., ό.π., σελ. 26-37.

economic importance of tobacco from the last century to the present day, *Kathimerini / Epta Meres*, Athens, 16-11-1997, pp. 4-7 (Greek newspaper supplement).

14. Korasidis, M., *Enterprises of primary tobacco processing in Greece. Peculiarities and prospects*, Master Thesis in the Agricultural Economic School of the Agricultural University of Athens, Athens, 2000, pp. 34 (in Greek).

15. Ioannidis, I., *The tobacco issue in Kavala*, Kavala, 1998, pp. 11-13 (in Greek).

16. After the liberation from the Ottoman yoke in 1830, Greece was developed primarily as a rural and commercial country with low per capita income and almost no industry. Before 1880 a number of factors impacted negatively on its development. Some of these factors were the dominant commercial and financial capital (local, foreign or from the Greeks that lived abroad) which was not directed at production, the unstable political conditions and the lack of a large, unified, national market, the limited specialised workforce, the inadequate land transportation system and finally the tariff policy that was adopted by the Greek state without a trace of protectionism and with roots in French liberal economic thought. Demiri, K., *Greek Textile Industry Buildings. Historical and typological investigation*, Cultural Foundation ETVA, Athens, 1991, pp. 17 (in Greek).

17. Giakoumaki, P., Haritatos, M., *A History of the Greek Cigarette*, *ibid*, pp. 23-24 (in Greek).

18. Labrianidis, L., Distribution of tobacco industry and tobacco trade in Greece: course of increasing concentration, *City and Region*, May - August, 1983 (in Greek).

19. Allamani, V., World of tobacco in postwar Thessaloniki. The social role of tobacco entrepreneurship in the city (A personal perspective), *Thessalonians City*, publications of Cultural Company of Entrepreneurs in Northern Greece, Thessaloniki, December 2013, pp. 26-37 (Greek magazine).

20. Information was provided by Mr. Nikos Allamanis, President of the Hellenic Association of Tobacco Processing and Trading Companies.

21. Examples of the first industrialisation phase were the 35 factories that were established from 1880 to 1912, in which 3.000 workers were employed. 11 tobacco processing enterprises must be added to the above 35, in which about 2.000 workers were employed. Fountanopoulos, K., *Labour and the workers' movement in Thessaloniki (1908-1936). Ethics economy and collective action during the interwar period*, Nefeli Publishing, Athens, 2005, pp. 25-26 (in Greek).

22. Colonas, V., Traganou-Deligianni, O., Industry in Thessaloniki 1912-1940. Characteristics and factors of development, *Thessaloniki 1912-1940. Industry and City*, Exhibition catalogue ETVA Bank, Thessaloniki, 1989, pp. 13-15 (in Greek).

23. <http://www.thesstoday.gr/arthra/afieromata/44-hommages/239-thessaloniki1900.html>, 15-09-2014.

24. Allamani, V., *ibid*, pp. 26-37 (Greek magazine).